

Sipka Sándor

Örököljük-e a lelkünket?

„Von Vater hab' ich die Statur / Das Leben ernstes führen / Von Mutterchen die froh Natur / Und Lust zu fabulieren”. Ezt a híres Goethe vallomást én így fordítom: „Apám adta az alkatom / Hogy komolysággal éljek / Anyutól van a hajlalom / Hogy vidáman meséljek”.

Johann Wolfgang Goethe, a nagy német költő pontosan megfogalmazza, hogy személyiségének melyik fontos részét örökölte az apjától, melyiket az anyjától. Azt is tudjuk, hogy August Goethe, a fia, nem az apjához hasonló életpályát futott be. Sorsát nyilvánvalóan az anyjától kapott géneken kívül egy sor külső körülmény, hatás alakította másként. Ezek alapján a címben feltett kérdésre egyszerűsítő tömörséggel már most is megadhatjuk azt választ, hogy a személyiségünk, „a lelkünk” meghatározó részét a bennünk működő, öröklött génjeink jelentős mértékben meghatározzák, de a tanult, tapasztalt, keresett vagy ránk kényszerített külvilági hatások ezeknek az érvényre jutását módosítják. Bizonyos tulajdonságok megnyilvánulását serkentik, másokét gyengítik. Ebből formálódik minden emberi sors egyedisége és megismételhetetlensége, már megvalósult vagy valószínűleg megvalósuló meghatározottsága és „végzetszerűsége”. A sorokhoz kötődés komolysága a magyarázata annak, hogy az emberi lélek öröklődésének, működésének megértésére irányuló, több ezer éves emberi törekvés a kultúrtörténet máig nem csökkenő, sőt, jelenleg egyre mélyebben és összetettebben művelt, kiteljesedő tevékenysége.

Ezekből a felismerésekből adok most egyéni ízlésű, részletező válogatást.

A „lélek” megnevezését először a görögök értelmezték, és a „psyche” szóval illették. A lélekkel foglalkozó mai tudomány, a pszichológia, a lélektan, a „viselkedés és az agyi (mentális) folyamatok” tanulmányozásával foglalkozik, ezeket tartja a „lélek” alkotó elemeinek, és kísérletekre, megfigyelésekre alapozott következtetések levonására törekszik.

A modern lélektan három nagy kérdése azonban már felmerült a középkorban is. Ezek a „test és lélek viszonya”, „az öröklés és környezet”, továbbá a „tudat és tudattalan” problémája. A „test és lélek” elválasztottságáról az új korban nem csak Descartes, hanem a 20. század egyik legnagyobb elmegyógyásza, Karl Gustav Jung is érvelt. Ugyanakkor egy Csányi Vilmos által szintetizált, mostani erős

vélemény az (a későbbiekben is többször hivatkozom még „Az emberi viselkedés” című 2006-ban megjelent kitűnő könyvére), hogy „...az emberi tulajdonságok a gének *szakácművészetének* eredményei. Összetett kémiai reakciók, egymással és a környezettel történő kölcsönhatások eredményezik a szervezet egészében megfigyelhető változásokat, amit mi aggodalmaknak, intelligenciának vagy éppen anyai szeretetnek nevezünk.” (Az egyes idegsejtjeink meghatározott pillanatokban és sorrendben lépnek működésbe, és végeznek el valamilyen rész-folyamatot a *főzés* összetett folyamatában) ...A sejtjeink fehérjét meghatározó gének működésében döntően az számít , hogy melyikük milyen fehérjét hol, mikor és milyen mennyiségben állít elő. Ezt a környezet erősen befolyásolhatja, de az ilyen hatás sokszor csak átmeneti, és idővel akár „kinőhető”. Ugyanakkor a legfontosabb öt személyiségjegy érvényesülése döntően öröklötten meghatározott, és az érvényre jutásuk az életkor előre haladásával folyamatosan felerősödik. Ezek a tulajdonságok a következők: „barátságosság” (melynek részei a bizalom, őszinteség, altruizmus, engedelmesség és a légyszívűség), az „extroverzió”(melynek részei a melegség, társaságkedvelés, önérvényesítés, izgalomkeresés, aktivitás, és pozitív érzelmek), a „lelkiismeretesség” (melynek részei a teljesítményre való törekvés, kompetencia, rendszeretet, kötelességtudat, teljesítménykésztetés, önfegyelem és megfontoltság), „érzelmi stabilitás” gyakorlatilag „érzelem mentesség” (melynek részei a szorongás, ellenségesség, depresszió, éntudatoság, impulzivitás, sérülékenység), és végül a „nyitottság”(melynek részei a fantázia, esztétikai érzék, nyitottság az érzelmekre, tevékenységre, gondolatokra és értékekre). Az egyén viszonylagos szabadsága azonban érvényesül abban, hogy aktívan választhat környezetet, ami hat rá, amiben akar élni, vagy amiben elfogadja a körülményeket. Az intelligenciája, megértő, felfogó képessége mértékének, kapacitásának és a személyiség jegyeinek megváltoztatásában viszont nincs szabad döntése és döntési lehetősége. Ezek a génjei által determináltak. Ezek jelentik Öt!

De ki is hát az „ember” a hatalmas földi élővilágban? Mik azok az agyműködési és viselkedésbeli (lelki) jellegzetességek, tulajdonságok, amik csak az emberi fajra jellemzőek? Útikalauzomnak újból Csányi Vilmost hívom az etológiát tárgyaló könyve alapján.

Az ember legfontosabb faji jellegzetessége abban a kifejezésben tömöríthető, hogy bonyolult közösséget, „szuperorganizmust” tud létrehozni az egyedeiből, aminek az alapja az „egyezkedési” viselkedési forma. (Etológiai értelemben az erkölcs: egyéni áldozat a közösség érdekében).

Az ember összetett viselkedési rendszerének nagyon sok részeleme van. Ilyen a kötődés és ráhangolódás képessége a közösség tagjaira, (ami már pár hetes korban is észrevehető az újszülötteknél), a hűség a csoporthoz, a szabályok, rítusok kialakítása és követése, a szövetségek kötése, a szabályok dominanciájának elfogadása, a rangsor, a státusz kialakítása valamilyen ritualizált agresszió alkalmazásával a csoport érdekében, a szexualitásban a párkötődés (a monogámia)

és a „stressz” oldás erősödése, a család mint gyermeknevelő és gazdasági egység kialakítása, az összehangolódás, a konstrukció és absztrakció képessége, a tárgyakhoz való vonzódás, a kommunikációs kényszer, amivel a társadalmi konstrukciók létrejönnek, a rendszerszervező képesség, amit jellemez az, hogy „1. az ember szeret közös akciókban részt venni a közössége tagjaival; 2. a közös akciókat közös hiedelmek, tradíciók alapján szeretjük végezni; 3. szívesen veszünk részt a közösség szociális konstrukcióiban; és 4. hűségesek vagyunk a közösségünkhöz”.

Itt említem meg, hogy a korunk egyik legnagyobb problémája lett és lesz az emberiség egésze szempontjából a szélsőségekig autonómmá vált, ún. „egy tagú” embercsoportok tömegének a megjelenése főként a zsidó-keresztény kultúrájú, magukat fejlettebb civilizációs szintűnek nevező országokban, akik a „rendszer-szervező” képességük révén ugyan „működőképesek”, de akik közösségi kötődése minimális vagy nincs. Gondolkodásuk problémáját az jelenti igazán, hogy a helyzetüket győzelemnek és nem vereségnek élik meg.

Az emberi személyiség legfontosabb „egyéni” jellegét a saját magáról mint elkülönült „énről (valakiről)” tudó, tudattal és nyelvvel rendelkező elme jelenti. A környezet működő modellje jön létre az agyban, és őrződik meg az emlékezetben, a memóriában. A különböző motivációk mint az éhség, szomjúság és a többiek automatikusan jelentkeznek, de érvényre jutásukat az „én” szabályozza. Az ember képes a memóriáját külső jelek nélkül is működtetni, miáltal a külső környezettől függetlenül tud konstruálni végtelen számú gondolatot, eszmét. Ezzel a belülről, de a valóságtól térben és időben is függetlenül vezérelt gondolkodással képes a környezet megváltoztatására is. Az állatok örök jelenben élnek, és az adott környezethez történő alkalmazkodás képessége határozza meg a létüket vagy pusztulásukat.

Biológiai és pszichológiai értelemben az emberi faj lényegi változása nem várható a jövőben, tehát az itt felsorolt általános, jellegzetes „lelki” tulajdonságaink öröklött formában adódnak át generációról generációra a jövőben is. Minden megszülető kisdobban egy addig még sosem volt kombinációban jelennek meg, míg minden elhunytban eltűnik „valaki” közülünk. Az emberiség által megteremtett környezet, kultúra azonban folyamatos változásban van, amit az ideák, értékek, normák, hagyományok, gazdasági érdekek és erők versengése alakít kemény törvények alapján az emberiség különböző csoportjai között. Változatlanul igaz állítás azonban, hogy „az ember se nem jó, se nem rossz. Annak a csoportnak, közösségnek a kultúrája, szokásrendszere teszi ezzé vagy azzá, amire tartozik, amiben él, vagy amiből ki akar vonulni.”

A múlt század első harmadában virágzott – főleg Németországban – a lélektan egyik fontos ága, az alkattan, a „Gestalt-Psychologie”. Spranger a *Lebensformen* című művében 1927-ben az emberi lélek szellemi aktusaiban négy fő irányt emelt ki: 1. a tárgyi világ felé forduló: teoretikus; 2. a képszerű kifejezés felé forduló: esztétikai; 3. a reális életcéllé forduló: ökonómiai aktust; 4. végül ezeknek az egyes aktusoknak az egyetemes értékre való vonatkoztatása teremt

meg szerinte a vallásos magatartást. Ezekből eredően szerinte a fő emberi alkat típusok tiszta formái a következők: 1. a teoretikus, 2. az ökonomikus, 3. az esztétikai, 4. a szociális, 5. a hatalmi, 6. a vallásos ember. A tiszta formák elkülönülten és egyedileg azonban a valóságban nem fordulnak elő senkinél, minden emberpéldány ezeknek a típusoknak az egyéni arányú keveréke.

A továbbiakban a „vallásos” és „teoretikus” (tudományt művelő) embertípust, továbbá a tudomány és vallás jellemzőit közelítem meg a lélektan és az öröklődés oldaláról.

A vallásos élmény megszerzésére képes „hívó” embert „spirituális” lelkű, vagy „self-transcendent” alkatú személynek nevezik az egyes irodalmak. Magam számára magyarul ezt „világba táguló” léleknek nevezem. Fowler szerint a hit a létezés olyan speciális módja, amiben a „végső környezet” egészként történő átfogására irányuló, az emberi kompetencián túli és az „én” érzést meghaladó dolgok elképzelésére történik meg, és ez biztosítja a hétköznapi élet, a múlt és a jövő értelmét. Werner Heisenberg, az atomfizikus Isten hitének formáját úgy fogalmazza meg a „Rész és egészben”, mint a dolgok vagy események lényegi rendjének közvetlen felfogását, mintha az egy másik emberi lény lelke lenne. Albert Einstein ezt vallja: „A Világmindenségben központi rend van, egy olyan rendezettség, amivel a lélek közvetlenül képes misztikus egységbe kerülni”. Magam számára a „hit egyéni, személyes, szellemi és főleg érzelmi élményként megélt, megemelt erkölcsi értékű világabsztrakció”. Fowler szerint a hit lehet vallásos (egyházhoz kötött), de nem feltétlenül az, folyamatosan változik, fejlődik és alakul az életkorral.

Durkheim, a nagy hatású vallásszociológus írja: „A vallás szent, vagyis elkülönített és tiltott (tabu) dolgokra vonatkozó hiedelmek és gyakorlatok összefüggő rendszere, amely a híveket az egyháznak nevezett morális közösségben egyesíti.” Fontos gondolata az is, hogy „...az általunk ismert legegyszerűbb vallások feladata is az, hogy pozitív módon tartsák fenn az élet normális folyását”.

A Csányi Vilmostól vett alapgondolattal magam számára a „tudomány” annak a meghatározó jelentőségű emberi kulturális terméknek tartom, ami az emberi lélek racionális, általános, modellt-képző, érzelmektől mentes világabsztrakcióját teremti meg.

Örökölh-e egy „teoretikus” (tudós) alkat spirituális, „világba táguló” lelket? Létezh-e egy személyben a két élmény, a tudomány és a vallásos hit élménye egymás mellett? Számtalan példa van rá, hogy igen.

A tudomány fő jellemzője a „modellképzés”, olyan ismeretek megfogalmazása, amik alapján a jövőre vonatkozó tervet, konstrukciót lehet készíteni vagy a múltban zajló jelenségek között a jelen és a jövő számára hasznosítható törvényszerűségek ismerhetők fel. Ezek a hatalmas mennyiségű és a mindennapjainkat működtető ismeretek magukba foglalják a matematika tételeit, a természettudományok törvényeit, a bölcsészeti és egyéb társadalomtudományok, továbbá a művészettörténet megfigyelésen és adatfeldolgozáson alapuló, általánosítható eredményeit. A tudomány műveléséhez a képességeket gének alapozzák meg a

„teoretikus” alkatú embertípusban. Közhelyszerűen ismert az is, hogy a képzésnek, iskolának, mesternek és munkafeltételnek milyen hatása van ugyanakkor arra, és mennyire kiszámíthatatlan az, hogy kiből mi lesz a tudomány világában. De egy biztos, „modell képző ember” lesz, aki hasznosítható, ismételhető módon és formában adja át, és akarja átadni a munkája, felismerése eredményét másoknak. A minél pontosabb közlésre, a máshol is megvalósítható alkalmazásra törekszik.

A vallásos hit lényege és élménye – a legjobb szándék mellett is – teljességgel átadhatatlan a másik ember számára. Mindig megmarad benne valami mélysegesen személyes. Ady írja: „én tikos Jehovám”, Jung a „bennünk lakó Istentől” beszél.

Jelentős félreértésre adhat okot még az is, hogy mind a tudománynak, mind a vallásos hitből rendszereket formáló világvallásoknak vannak „tétéleik”. Bár a nevek azonosak, a tartalmuk teljesen más. Összehasonlíthatatlanok. Másról szólnak.

A tudomány tétélei alapján például pontosan kiszámítható egy ürállomás működése holnap és azután. Vagy egy bakteriológus megmondja, hogy egy adott antibiotikum elpusztítja-e a betegből kitenyésztett baktériumot, vagy sem. Várható-e tőle a gyógyulás, vagy nem az elkövetkező napokban. Egy vallásos tétel azonban sosem mondja meg konkrétan, hogy holnap az ürmérnökkel, a bakteriológussal vagy egy közösséggel mi lesz, de a „sorsukhoz” kapcsolódik. Abban hathat az ürmérnökre, a bakteriológusra vagy a közösségre, hogy az ezután bekövetkező vagy eddig megtörtént bármit – a „jót” avagy a „rosszat” –, ők a párányi emberi létüket működtető, hatalmas és felfoghatatlan Gondviselés vagy Kegyelem, vagy erkölcsi értelemben a „bűn” és „bűnhődés”, vagy a „megváltás” érzelmi élményeként éljék meg egyénekenként, egyes szám első személyben, ha a kereszténység fogalom- és élményrendszeréhez kötődnek. Ahogyan Pál apostol írja a Római Levélben Károli nyelvén: „Annak okáért tehát nem azé, a ki akarja, sem nem azé, a ki fut, hanem a könyörülő Istené”. Erre az ígére is alapozta aztán Kálvin a vallási irányzatának egyik alapvető hittételét, amikor az Isten dicsőségére végzett emberi cselekedetek összetetten „eleve elrendelt” predestinált voltát és értékét illetően azt hirdette, hogy „Soli Deo Gloria”. „Minden dicsőség egyedül az Istené...” Egy buddhista egyén viszont a sorsának alakításában a nirvánához vezető utat keresi ennek a vallásnak a hittétele szerint.

Dean Hamer 2004-ben „The GOD gene. How faith is hardwired into our genes”, magyarul, „Az „Isten gén. Ahogyan a hit a génjeinkben kódolva van” címmel írt könyvet. Az Isten élmény kialakulásának lelki feltételeit ő így foglalja össze:

1. képesség a „saját” létezés elvesztésének élményére,
2. amihez olyan agyi struktúrák megléte szükséges a thalamusban, a limbikus rendszerben, a temporális és frontális lebenyben, amelyek biztosítják az elvont gondolatokkal történő, sajátosan szuverén világtárgyást, és a természettel való egyesülés misztikus átérzését,
3. az idegsejtek közötti ingerület átvitelét végző vagy szabályzó monoamin molekulák olyan egyéni anyagcserét biztosító formája, ami képessé tesz a

„jó” és „rossz” intenzív átérésére, a felfogás és érzések elmélyítésre, a tudat változásainak finom értékelésére. Ilyen molekula a dopamin, a szerotonin, az adrenalin és a noradrenalin.

Dean Hamer Egyesült Államokbeli egyetemi hallgatókon nagyon magas tudományos színvonalon végzett kísérletei szerint a vallásos élményre fogékony embereknél egy a 10. kromozómán elhelyezkedő, a monoamin molekulák szállítását és tárolását segítő fehérjét termelő génnek, a VMAT2-nek egy sajátos genetikai variánsa, az A33050C mutatható ki. Ez a géntípus csupán egyetlen nukleinsavban különbözik a többi variánstól. Ezt a génvariációt nevezte el ő az egyik lehetséges „Isten génnek”, amiben természetesen jelentős egyszerűsítés rejlik, és maga is legalább 50, eddig még nem azonosított gén lehetséges szerepét feltételezi. Az ezt a gént hordozó személyek szigorú szempontok szerinti pszichológiai vizsgálata ugyanakkor nem hozott olyan eredményt, ami alapján valamelyik meghatározó, öt öröklött személyiségjegyre lehetett volna kötni ennek a génnek meglétét vagy hiányát. Még leginkább „az állhatatosság” tulajdonsága volt a jellemző ezekre a „hordozó” egyénekre a megfigyelései szerint. Azok az egerek, amikben ezt a gént kikapcsolták, ugyanakkor nem mutattak készletet a mozgásra. Érdekes számítása volt Hamernek még az, hogy az A33050C gén variáns előfordulása a populációban 50 százalék körüli lehet, és ennek az érvényre jutása az erős és gyenge fokozat között sokféle átmenetet ölelhet fel.

Személyes élményeként Hamer a hit legfontosabb lélekformáló értékének („ajándéknak”) az optimizmus adását tartja, aminek egészség megőrző és konfliktus, nehézség tűrést fokozó hatása lehet. Saroglou és munkatársainak 2003-as, Belgiumból származó, a személyiséget meghatározó öt faktorra irányuló, kérdőíves pszichológiai felmérése viszont már tudományosan állítja, hogy a vallásos emberek barátságosak (aminek része a bizalom, őszinteség, altruizmus, engedelmesség, szerénység és lágy szívűség), szeretik a rendet, az érzelmek, a gondolatok és cselekedetek kontrollját, és erősen törődnek másokkal, viszont kevésbé kockázatvállalók és nem impulzívok. A nők vallásosabbak, mint a férfiak. Fruttus István Levente – szintén 2003-ból származó munkájában – a vallásossá válás folyamatát a jungi mélylélektan személyiségmodelljére alapozva mutatja be, és elemzi a személyiség teljes keresztmetszetben történő átstrukturálódásának folyamatát.

Hamer kísérleti adatai a vallásos élményt megélő személyek agyi működésében alapvetően fontos, új megfigyeléseket jelentenek a monoaminok szerepét illetően, de nagyon fontos fejtegetései vannak a kábítószeres hallucinogén hatásaihoz való hasonlóságra, továbbá a temporális lebeny erős érintettségére vonatkozóan. Bizonyos vallásos „látomások” kialakulását is ehhez a helyhez köti. Emellett ő is élesen szétválasztja a „legnagyobb emberi ajándéknak” tartott „spirituális” lelket és a valást, mely utóbbit az emberi kultúra hatalmas jelentőségű, történelemformáló közösségi termékének tartja, és aminek tanulható, tanítható elemeit – Dawkins nyomán – ő „memeknek” nevezi. Kiemeli ő is Durkheim gondolatát, hogy „minden

vallás a maga valóságában igaz”. A vallási tradícióknak általában megvan a közösséget formáló és megtartó erejük. A döntő kérdés velük kapcsolatban az, hogy mire és milyen irányban tudják vagy akarják motiválni a híveiket...

Tapasztalatainkból ismerjük jól, hogy a vallásokhoz való egyéni viszonyulásnak is vannak örökölhető és tanulható elemei. Úgy gondolom, hogy az alkatban „esztétikai” és „szociális” lelkűnek minősített személyiség ez a típus, akinek az intellektus útján megnyitható „lelke” van, és öröklötten kapja a tradíciókra, rítusokra, szellemi és kulturális értékre fogékony tanulási képességet. Az ilyen egyének számára az emberi kultúra szerves részét képező vallások óriási jelentősége nem csupán az, hogy tudnak érzelmi támaszt adni nekik, vagy, hogy jelentős közösségeket tudtak és tudnak formálni belőlük, hanem az is, hogy számukra hatalmas hatású, személyiséget formáló és megemelő, átadható és átvehető „kulturális és nevelési” egységeket, pozitív példákat és példázatokat teremtettek az évezredek során. Mahatma Gandhi, Albert Schweitzer, Teréz anya emberi példája, a Sixtusi kápolna freskói, a Saint Chapell és a tákosi templom, a Missa Solemnis és az őserdők szeléből felzengő Kreol Mise, vagy a „Boldog Asszony Anyánk” és a 90. zsoltár az öröklött érzelmi intelligenciával is rendelkező (azaz érzelmi mozgósítására és irányítására képes), ugyanakkor egy bizonyos kulturális és vallásos képzést kapott személyben még a vallásos élmény hiányában is, – vagy annak csökkentebb fokozatú átélésére képesen is – kivált olyan „lelki” hatást, ami a viselkedése jobbá tételében, gondolkodásának nemesebbé formálásában megjelenik, bár lehet, hogy csak rövid ideig.

A „lélek” fogalmának az előbbi, természettudományos értelmezésétől eltérő, kizárólag csak a vallásokhoz kapcsolódó formája is ismert azonban, sőt elterjedten közismert, ahogy Durkheim írja. Szerinte a vallási élet elemi formáihoz tartozik az a tudat, hogy az ember testében ott lakozik egy belső lény, egy életerő, amit léleknek nevez, ami a test elmúlása után is fennmarad, és egy külön világban önálló életet élhet a különböző vallások eszmerendszerében. A „test profán”, a „lélek szent”, és a „vallásos lélek” a bennünk lakó Isten egy darabja, tágabb értelmezésben: „a lélek az egyén saját magáról és az emberi közösségről szerzett ismereteinek, tapasztalatainak belső szellemi összege és szintézise”. A különböző alkatok ismeretében így valószínű, hogy a „lélek” ilyen vallásokhoz kötődő formájának megélése a „spirituális, vallásos” lélektani alkathoz kötődve öröklődik.

Korábban már említettem, az „ember”, a „homo sapiens” genetikai állománya kész, lényegi változáson nem fog átmenni a jövőben sem. Az ember által formált világ, külső környezet, kultúra és civilizáció viszont folyamatos változásban van, aminek a kilátásai mind pozitív, mind negatív értelemben beláthatatlanok, a tudomány jelenlegi módszereivel nem „modellezhető” (vagy az eddigi modellek inkább elszomorítóak...). Hogy megmarad-e az emberi közösségeket eddig megtartó „szent” fogalma és a „tabu” tiltása, ebben hatalmas szerep vár továbbra is a világvallásokra, és azoknak hatékonyan működő, a lényegi problémákra tömeg szinten elfogadható választ adó egyházaikra. Az egyének szintjén

pedig a „teoretikus”, „spirituális” és „esztétikai” és „szociális” lelki alkatot együtt öröklött személyt, aki nevelődéséhez és munkálkodásához megkapta a környezettől a szükséges kulturális feltételeket, fokozott felelősség terheli abban, hogy modellképző tehetségét, értékfeltő, „világra táguló” érzékenységét, és intellektuálisan és emocionálisan asszimilált ismereteit a környezetének legjobb szolgálataiba állítsa, a jövőben a lehetőségei szerint. A Világmindenségnek megérteni és átérezni próbált Törvényei szerint próbáljon érvényt szerezni viselkedésbeli értékeinek abban a világban, amit az „ökonómikus/gazdasági” és „hatalmi lelki” alkatú embertársai eddig képtelenek voltak úgy irányítani, hogy ne növekedjen nap mint nap az Élet veszélyeztetése a Földön.

Irodalom

- ATKINSON & HILGARD, Pszichológia, Harmadik átdolgozott kiadás, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
 SUHAI-HODÁSZ GÁBOR, Pszichológia, SOTE Képzéskutató, Oktatástechnológiai és Dokumentációs Központ, Budapest, 1999.
 JUNG CARL GUSTAV, Gondolatok a szenvedésről és a gyógyításról. Kossuth Kiadó 1997.
 Csányi Vilmos, Az emberi viselkedés, Sanoma Budapest, 2006.
 SAROGLU VASSILIS–JASPARD JEAN-MARIE, A vallás pszichológiája és a személyiség az ötfaktoros modell nézőpontjából. Magyar Pszichológiai Szemle, LVIII. 1. 83–112. 2003.
 IVÁN LÁSZLÓ DR., Dávid Ferenc arca a szellemtudományi lélektan tükrében, Keresztény Magvető Füzetek. 17. Polonyi és Társa Könyvnyomda, Cluj-Kolozsvár 1935.
 FOWLER J., Stages of faith. Psychology Today, 17, 56–62. 1983.
 HEISENBERG WERNER, A rész és egész, beszélgetések az atomfizikáról. Gondolat, Budapest, 1978.
 DAWKINS RICHARD, Az isteni téveszme. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2007.
 DURKHEIM EMILE, A vallási élet elemi formái. L'Harmattan Kiadó, 2003.
 KÁROLI GÁSPÁR, Szent Biblia
 KOCSIS ELEMÉR, Református Dogmatika, Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, Debrecen, 1998.
 HAMER, DEAN, The GOD gene. How faith is hardwired into our genes. Random House Inc. Doubleday, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland, 2004.
 FRUTTUS ISTVÁN LEVENTE, A megtérés mint valláslélektani jelenség. Magyar Pszichológiai Szemle, LVIII.1. 113–126. 2003.